

Mustafa Yıldırım

<https://orcid.org/0009-0005-8723-2094>

Dr. Türkiye, mmyildirim0505@gmail.com

Atıf Künyesi / Citation Info

Yıldırım, M. (2024). Fas'ta Müslüman Fetihlerinden Sonra Kurulan Şehirler. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11 (6), 4091-4113.

Fas'ta Müslüman Fetihlerinden Sonra Kurulan Şehirler

Öz

Hz. Ömer dönemiyle başlayan Müslümanların fetih hareketleri, ilk olarak Ortadoğu'ya daha sonra da Kuzey Afrika fetihleriyle Afrika kıtasına geçmiştir. Günümüzde Mısır, Libya, Tunus ve Cezayir'i içine alan bu fetih hareketleri Afrika'nın en batısı olan Fas'a X. yüzyılın ikinci yarısında ulaşmıştır. Müslümanlar, fetih hareketlerini yaparken bu şehirlere İslam medeniyetinin izlerini de götürmeyi ihmal etmemişlerdir. Çünkü bu fetih hareketlerinin dinî ve ekonomik açıdan önemli sebepleri bulunmaktaydı. Bir yandan "cihat" anlayışıyla yapılan bu seferler bir yandan da Müslümanların hem ekonomik hem de sosyal ve kültürel açıdan refaha kavuşması için önemli bir adımdı. İslam Medeniyetinin izlerinin sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan değerlendirildiği en önemli yapılardan birisi de şehirlerdir. Fethettikleri yerlere yeni şehirler kuran ya da mevcut şehirleri İslam medeniyetine göre düzenleyen Müslümanlar, böylece şehirleşme kavramına da katkıda bulunmuşlardır. İşte bu çalışmada Müslümanların Fas'ı fethettikten sonra kurmuş oldukları şehirlere ve bu şehirlere bıraktıkları kültür ve medeniyet miraslarına değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Fetih, Fas, Şehir, Medeniyet

Cities founded after the Muslim conquests in Morocco

Abstract

The conquest movements of the Muslims, which started with the period of Hz. Umar, first moved to the Middle East and then to the African continent with the North African conquests. These conquest movements, which today include Egypt, Libya, Tunisia and Algeria, reached Morocco, the westernmost part of Africa, in the second half of the 10th century. Muslims did not neglect to bring the traces of Islamic civilisation to these cities during their conquest movements. Because these conquest movements had important religious and economic reasons. On the one hand, these campaigns, which were carried out with the understanding of 'jihad', were also an important step for Muslims to prosper both economically and socially and culturally. One of the most important structures where the traces of Islamic civilisation are evaluated in terms of social, cultural and economic aspects is cities. Muslims, who established new cities in the places they conquered or arranged the existing cities according to Islamic civilisation, thus contributed to the concept of urbanisation. In this study, the cities established by Muslims after their conquest of Morocco and the cultural and civilisational heritage they left in these cities will be discussed.

Keywords: Conquest, Morocco, City, Civilisation

Giriş

Afrika'nın kuzeybatısında bulunan Fas, Cezayir, Moritanya ve İspanya'nın yanı sıra Atlas Okyanusu ve Akdeniz ile komşudur. Ülkenin ismi tarihi kaynaklarda المغرب الأقصى (el-Mağrib'ül-Aksâ) olarak geçmektedir. Türkçeye "En Uzak Batı" olarak çevrilebilir. Hatta kaynaklar Cezayir için المغرب الأوسط (el-Mağrib'ül-Evsât) derken Tunus için ise المغرب الأدنى (el-Mağrib'ül-Ednâ) demişlerdir. Yani Cezayir için "Orta Batı", Tunus için "Yakın Batı" diye Türkçeye çevrilebilir (Dahiru, 1981, s. 18). Ülke, Arapça batı anlamında kullanılan "el-Mağrib" olarak geçse de batı dillerinde Müslüman anlamına gelen "Morocco" ya da "Maroc" olarak bilinir (Meriç, 2020, s. 156). Burada en uzak batı, orta batı ve yakın batı gibi kavramların ana kaynaklarda kullanılmasının nedeni, Orta Çağ'da Müslümanlar için batıdaki en uzak yerlerin Fas, Portekiz ve İspanya gibi yerler olmasıdır. Orta Çağ'da Amerika henüz keşfedilmediğinden bu isimlerle anıldıkları söylenebilir.

İslamiyetten önce Fas topraklarındaki ilk yerleşimcilerin, burada M.Ö. 8000 yıllarında yaşadıkları düşünülmektedir. Daha sonra Kartacalılar ve Berberîler, buranın yerleşimcileri olmuşlardır. M.Ö. V. yüzyılda burada Fenikelilerin ticaret yaptığı ve Fenikeliler döneminde Fas'ın stratejik öneme kavuştuğu bilinmektedir. Müslümanlardan önce ise Vizigotlar,

Vandallar ve Bizans bölge topraklarına sahip olmuştur (Harekât, 1995, s. 188). Müslümanlar ise bu topraklara ilk olarak Emeviler zamanında gelmişlerdir.

Hız. Peygamberden sonra Müslümanlar için fetihler ilk olarak Hız. Ömer döneminde başlamış ve o dönem büyük fetih hareketleri ile Müslümanlar, Arabistan topraklarından çıkmış Suriye, Mısır, Bağdat'ı alarak İran sınırına kadar ilerlemiştir. Bu fetih hareketleri ile Müslümanlar hem gittikleri yere İslamı götürüp hem de fethin kalıcı hale gelmesi için fethettikleri topraklarda yaşayan halkları Müslüman yapıyorlardı. Hız. Osman döneminde ise Kuzey Afrika'nın Akdeniz'e komşu ülke toprakları ele geçirilmiştir. Hız. Ali döneminde yaşanan iç karışıklıklardan sonra Müslümanların idaresi Emevilere geçmiş Muaviye ve Ukbe B. Nâfi döneminde gerçekleştirilen fetihlerle Müslümanlar Fas'a kadar gelmişlerdir. Bölgede bulunan yerel halk olan Berberîlerin Müslümanlara tabi olmaya başlamasıyla da Kuzey Afrika toprakları Araplaşmaya ve Müslümanlaşmaya başlamıştır (İbn Abdülhakem, 1964, s. 72-73; İbn İzârî, 1948, s. 44; Rahman, 1995, s. 45; Lapidus, 2013, s. 81-82). VIII. yüzyılın başına gelindiğinde Müslümanlar, Emeviler tarafından Halife'nin bulunduğu Şam'dan yönetilmeye başlamıştır. Ancak fetihlerle birlikte İslamiyet çok geniş bir coğrafyaya yayılmış Kuzey Afrika Valisi Musa B. Nusayr ile bölgenin fethi 705 yılında tamamlanmıştır. Bu fetihlerle birlikte Müslümanların komşuları artık Vizigotlar, Vandallar ve Bizans olmuştur. 750 yılına gelindiğinde Emeviler yıkılmış ve yerini Abbasiler almıştır. Ancak Abbasilerin kontrol etmek zorunda olduğu Doğu'da İran batıda Fas dâhil olmak üzere çok geniş bir alan vardı. Nitekim Abbasiler, bu kadar geniş bir coğrafyayı başkent Bağdat'tan yönetememiş ve Bağdat'a uzak bölgelerde Müslümanlar, eyaletler, yarı-bağımsız devletler kurmuşlardır (Harekât, 1995, s. 188-189). Halifelik Abbasilere geçtikten sonra Fas'ta ilk olarak İdrîsîler (789-974) hüküm sürdü. İdrîsîlerin yıkılmasının ardından bir süre Fâtımîler egemen oldu. Ancak Fâtımîlerin egemenliği uzun sürmedi. Çünkü Fâtımîler de Kuzey Afrika'dan Suriye sınırına kadar çok geniş bir coğrafyaya yayılmış ve Bağdat'ta uzun zamandır mücadele ettiği Abbasi Halifeliği bulunuyordu. Nitekim Eyyübîlerin Mısır'ı almasıyla Fâtımîler yıkılmış ve Fas'ta Murabıtlar dönemi (1040-1147) başlamıştır. 1147 yılından 1269 yılına kadar ise Fas'a Muvahhidler hâkim olmuştur. 1269-1465 arasında Merînî Sultanlığı Fas'ı yönetmiştir. 1465 yılından günümüze ise sırasıyla Vattasî Hanedanlığı (1471-1549), Saadî Hanedanlığı (1549-1659), Alevî Hanedanlığı (1666- günümüz) hâkim olmuştur. Fas'ın Osmanlı devleti ile ilişkileri ise Kanuni Sultan Süleyman devrinde başlamıştır.¹

¹Fas-Osmanlı Devleti dönemi hakkında detaylı bilgi için bkz. (Uzunçarşılı, 1998, s. 293-305).

2. İslam Medeniyetinde Şehir

Şehir, genel anlamda çok sayıda kişinin bazı sebeplerle bir araya geldiği ve çeşitli etkinlikler düzenlediği yerdir (Sarıçam & Erşahin, 2011, s. 215). Şehirlerin oluşmasında fiziki-sosyal ihtiyaçların yanı sıra kültür, dinî ve politik şartlar etkili olmuştur. Bu oluşumların sonucu olarak şehirde insan, doğa, hava, su, sanat, mimari gibi çeşitli kavramlar hayatımıza girmiştir. Tüm bunların sonucunda ise şehir ile birlikte medeniyet kavramı oluşmuştur. İşte bu süreç Müslümanların kendi kurdukları şehirler için de geçerlidir. Çünkü en nihayetinde Müslümanlarda kendi şehirlerini kurarken yukarıdaki öğelerin hepsini göz önünde bulundurmuşlardır. Ayrıca İslam şehirlerinin kendine ait özellikleri de bulunmaktadır. Örneğin cami, mescit gibi Müslümanlara ait binalar şehirlerin en önemli noktalarına yapılırken İslam medeniyetinin en önemli yapı taşları bu sayede atılmıştır.

İslam medeniyetinde şehirleşme siyasi (hâkimiyet kurmak), askerî (güvenlik politikası geliştirmek), ekonomik (vergi toplamak, ticaret yapmak vs.) ve kültürel (eğitim-öğretim faaliyeti vs.) olmak üzere dört temel esas üzerinden değerlendirilebilir. Bu şehirlerin oluşum şekilleri ise fetihler yoluyla ele geçirilen şehirler ve Müslümanlar tarafından kurulan şehirler olmak üzere iki gruba ayrılabilir. Müslümanlar kendi kurdukları şehirleri idarî şehirler (Medine, Bağdat) ve Askerî şehirler olmak üzere ikiye ayırmışlardır. Askerî şehirler de kendi aralarında planlı ordugâh şehirleri (Kufe, Basra, Keyravan), plansız askerî karakol/ribat temelli şehirler (Rabat, Sus, Manastır) olarak ikiye ayrılmıştır. Şehirlerde bulunan yapıların ise idari merkez (dar'ül- imâre), kültürel merkez (cami vs.), ekonomik merkez(pazar ve mahalle) gibi temel unsurlardan oluştuğu söylenebilir (Sarıçam & Erşahin, 2011, s. 215-218; Köprülü, 2014, s. 52). Bu çalışma Fas'ta Müslümanların fethettikten sonra kurdukları Rabat, Merakeş, Casablanca, Fas, Sicilmase, Miknâs, Mehdiye, Belyûneş şehirlerine, şehirler kurulurken kuruluş aşaması, şehirlerin kuruluş amacı, şehirlerde inşa edilen mimari eserler ve bu mimari eserlerin amaçları, günümüze kadar varlıklarını koruyup koruyamadıkları vb. konularını ele almaktadır. Aynı zamanda bu çalışmada Müslüman fetihlerinden önce kurulan Tanca, Sebte ve Tıtvân şehirlerine de Müslümanların hâkim olduktan sonra katkıları kısaca ele alınmıştır.

Şekil-1: Fas Şehirleri ve Günümüzdeki Konumları
(<https://depositphotos.com/tr/vector/new>).

3. Müslümanların Fethettikten Sonra Kurdukları Şehirler

Müslümanlar için Fas, Afrika, Atlas Okyanus'u ve Avrupa'nın birbirine en yakın konumunda bulunması nedeniyle tarih boyunca "Uzak Mağrip" olarak tanımlanmıştır. Öyle ki devletin günümüzdeki resmi isimlerinden birisi de "El-Memleketü'l-Mağribiyye"dir. VII. yüzyıldaki Kuzey Afrika fetihleriyle birlikte Müslümanların hâkimiyetine giren Fas, günümüze kadar Müslüman devlet kimliği özelliği ile bilinir. Tarihteki Müslüman devletlerin ortak özelliklerinden birisi de, fethettikleri toprakları kaybetmemek için çalışmalar yapmalarıdır. Bunlar hem yeni fetihleri teşvik etmek için hem de göçlerle gelen halkı fethedilen yerlere ikamet ettirmek amacıyla yapılmıştır. İşte Fas'ta da Müslüman fetihlerinden sonra kurulan şehirlerdeki gibi bu özelliğe rastlıyoruz. Nitekim yukarıda da belirtildiği gibi şehir, belli amaçlara hizmet etmek için birçok insanın bir araya gelmesi olarak tanımlanmaktadır. Müslümanlar da Fas'taki bu şehirleri kurarken ticaret, ekonomi, güvenlik gibi durumları göz önünde bulundurarak kurmuşlardır. Bu bölümde Müslümanlar tarafından kurulan Fas'ın değişik bölgelerinde kurulan bu şehirlere değinilecektir.

3.1.Rabat

Günümüzde Fas'ın başkenti olan Rabat, 1170 yılında Muvahhidler tarafından kurulmuştur. Arapça üs ve tahkimat anlamına gelen الرباط(el-ribat) kelimesinden gelmektedir. Muvahhidler tarafından kurulduktan sonra bir deniz üssü olarak kullanılmıştır (Souissi, 2013, s. 13). Rabat, Atlas Okyanusu kıyısında daha önce Kartacalılar, Fenikelilerin ve Romalıların ikamet ettiği yerde bulunmaktadır (Harekât, 2007, s. 374-376). Muvahhidlerin ilk hükümdarı el-Kûmî, Endülüs'teki fetihler için askeri bir üs olarak kullanılması için bugünkü Rabat'ın olduğu yerde ordugâh kurulmasını emretmiştir. Rabat, Bergâvata Berberîlerine karşı büyük bir zafer kazandığından el-Ribat'ül-feth ismini almıştır (Harekât, 2007, s. 374-376). El-Ribat'ül-feth isminin Portekiz Kralı VIII. Alfonso'ya karşı alınan zaferden dolayı verildiği görüşü de tarihçiler arasında hâkimdir (Harekât, 2007, s. 375). Murabıtların son emirlerinden Yusuf B. Tâşfîn, 1143 yılında Muvahhidlerin geri çekilmesini sağlamak için mevcut olan kasbah'ın bulunduğu yere yeni bir ribat inşa ettirdi (Parker, 1981, s. 75; Bennison, 2016, s. 309). Ancak Muvahhidler kısa süre sonra Murabıt emiri Yusuf B. Tâşfîn'in inşa ettirdiği bu ribatı yıkarak Murabıtları bölgeden attılar. Muvahhid hükümdarı el-Kûmî, eski ribatın yerine içinde cami ve sarayın olduğu yeni bir kasbah kurdu. Bu kasbah daha sonra genişletilmiştir. El-Kûmî, bölgeye su getirmek için yeraltı kanalları kazdırarak gelecekte bölgede yerleşim ve kentleşmeye olanak sağlamak için ilk temelleri attı (Bennison, 2016, s. 309). Böylece su tedarikinin de sağlanmasıyla birlikte bölge askeri konaklamalar için uygun hale geldi (Touri vd., 2010, s. 10). Ebû Yakup Yusuf döneminde şehrin etrafına surlar inşa edilmeye başlandı. Bugün Rabat'ın "eski şehir" diye bilinen yerinde yapılan bu surlar, korunaklı bir şekilde şehrin etrafına doğru geniş bir alana yayıldı. Su testileri yenilenip büyük bir sarnıç yapıldı. Rabat'ın en yakınında bulunan şehir olan Selâ'nın olduğu bölgeye de köprü inşa edildi (Harekât, 2007, s. 375; Bennison, 2016, s. 310; Terrasse, 1952; s. 107). Rabat'ın asıl kuruluşu ise 1184-1199 yılları arasında hüküm süren üçüncü Muvahhid hükümdarı Ebû Yûsuf el-Mansûr zamanında olmuştur. Bu dönemde Rabat tamamen surlarla çevrilmiş, bu surlar 5.5 km uzunluğu kadar ulaşmış ve günümüze kadar gelmiştir (Harekât, 2007, s. 375). Şehir surlar ile çevrilirken şehrin giriş kapıları (Bâbürruvah ve Bâbücludâye) ve büyük geçitler de inşa edilmiştir (Bennison, 2016, s. 311). Merinîler döneminde Selâ şehri liman ve ticaretinden dolayı daha önemli hala gelirken Rabat ise Endülüs'ten gelen Müslümanların iskân edildiği askeri bir bölge olarak kalmıştır (Parker, 1981, s. 76; Harekât, 2007, s. 375; Touri vd., 2010, s. 11). İnşa edilmeye başlanan ama tamamlanamayan Câmîü'l-Hassân'ın 44 metrelik minaresi günümüze kadar ulaşmıştır.

3.1.1.Avdaya Kasbahı

İsmi Arapça vadilerin çoğulu kelimesinden gelen “avdaya” kelimesinden alan kasbah, ilk olarak Murabitlar tarafından üs olarak kullanılmak amacıyla yapılmıştır. Daha sonra Muvahhidler burayı ele geçirerek yıkılmış yeni bir ribat inşa etmişlerdir. Kasbahın içinde camii de bulunmaktadır. Bu caminin minaresi 44 metre uzunluğundadır. Günümüzde XVIII. yüzyılda restore edilmiş hali bulunmaktadır (Parker, 1981, s. 76).

3.1.2.Surlar

Muvahhidler döneminde inşa edilmeye başlayan şehrin surları, 1197 yılında tamamlansa da çeşitli sebeplerle tahrip olduğundan XVII. ve XVIII. yüzyıllardaki eklemeleri ile günümüze ulaşmıştır. Bu surlardan şehrin içlerine girmek için kapılar yapılmıştır. Bâbürruvah (Rüzgâr Kapısı), Bab’ül-Alî (üst kapı), Bab’üz-zair (Zair Kapısı), Bab’el-had (Kılıç Kapısı), Bab’el-Hadid (Demir Kapısı) (Tourî vd., 2010, s. 11).

3.1.3. Eski Şehir

Bu bölge camiye ve tarihi evlere ev sahipliği yapmaktadır. Günümüzde restore edilmiştir (Janet, 1980, s. 37).

3.1.4.Şella

Arkeolojik kazılarda Fenikelilerin kullandığı nekropol olan bölge, XIII. yüzyılda Merînîler için mezarlık görevi görmüştür. Merînîler, bu bölgeyi kendi ölen hükümdarlarının mezarlıkları olarak da kullanmışlardır (Bloom, 2020, s. 202).

3.2.Darülbeyza (Casablanca)

Şehrin Orta Çağ kaynaklarında ismi Enfâ olarak geçmektedir. Enfâ Arapçada “tümsek, tepe” anlamında kullanılır. Portekizcede ise “anafe” şeklindedir ve hala günümüzde şehrin batı tarafına enfâ denilir. Darülbeyza ise Arapçada “beyaz ev” anlamına gelmektedir. Enfâ, XV. yüzyılda Portekizliler tarafından işgal edildiğinde bir harabenin üzerine işaret bırakmak için konulan beyaz boya ile yapılan “Casa Branca” adıyla anılmıştır. “Casa Branca” Portekizcede “beyaz ev” anlamına gelmektedir. İsmi günümüze kadar çeşitli şekillerde değişiklik geçirerek “Casablanca” olmuştur (Rezûk, 1993, s. 516: Encyclopedia Britannica). Başkent Rabat’ın yüz km güneyinde bulunan Casablanca ile ilgili bilgiler Merînîler dönemine kadar sınırlıdır. İdrîsî, Casablanca’nın Müslümanların bölgeye ulaştıktan sonra sadece ticaret yapılan bir limanın bulunduğunu aktarmıştır (İdrîsî, 1989, s. 219). Berberî kabilelerinden olan Bergâvatalılar, 744 yılında burada Emevilere isyan ederek içinde Casablanca’nın da olduğu Tâmisnâ bölgesinde Berberî krallığı kurmuşlardır. 1149 yılında bölgeye Muvahhidlerin gelmesiyle Bergâvatalılar bu bölgeden çıkarılmış ve yerlerine Beni Hilal ve Beni Süleym kabileleri yerleştirilmiştir

(Marçais, 1915, XII, s. 541). Enfâ'yı hareketli bir şehir haline getiren Merînîler olmuştur. Merînîler Enfâ'ya 1196-1465 yılları arasında hakim olmuştur. Enfâ, XIII. yüzyıldan itibaren Tâmisnâ eyaletinin merkezi haline gelmiştir. Merînî hükümdarı Yâkub el-Mansur el-Merînî'nin Endülüs'e sefer düzenlerken Enfâ'daki askeri birliklerden yardım aldığı bilinmektedir. Liman vasıtasıyla büyük bir hareketlilik yaşayan şehir, deniz üssü haline gelmiş ve Ebü'l-Hasan el-Merînî şehrin bu hareketliliğini fırsat bilerek büyük bir medrese de yaptırmıştır. Bu medrese Enfâ'yı önemli bir bilim merkezi haline getirmiştir. Öyle ki Portekiz, Aragon, Kastilya gibi krallıklar burada daimî elçi bulundurmaya başlamışlardır (Kohn, 1999, s. 381; Rezûk, 1993, s. 517; Encyclopedia Britannica). Dönemin koşullarına bakıldığında liman şehrinde öteye gitmeyen yerleşim, Müslümanların ardından Portekiz Krallığının eline geçmiştir. Müslümanların elinde o dönem Avrupa'da bulunan daha önemli liman şehirleri olduğundan göz ardı edilmiş olabilir. Çünkü dünyada coğrafi keşiflerden önceki dönemde ülkeler için ticaret yapılan şehirler, Akdeniz havzasına açılan yerler ile sınırlıydı. İşte Enfâ'nın da gelişmemiş olması bu bakımdan açıklanabilir. Günümüzde ise Casablanca olarak bilinen şehir Fas'ın şu anda en gözde turizm beldelerindedir.

3.3.Fas

Ülkenin kuzeyinde yer alan Sebû Irmağının bulunduğu havzada İdrîsîler tarafından IX. yüzyılın hemen başında kurulmuştur. Bekrî, şehrin tam olarak kurulmasını 808 (Bekrî, 1911, s. 115) olarak işaret ederken İdrîsî ise 809 (İdrîsî, 1989, s. 86-87) tarihini belirtmiştir. Fas (فأس) Arapça balta anlamına gelmektedir. İdrîsîler dönemi boyunca şehir Fas ve al-Aliya olmak üzere iki bölümden oluşmuştur (Bigon, 2016, s. 86). Tarihte ilk kurulan Şîf devlet olan İdrîsîler, Abbasilerin bölgeye uzak olmasıyla birlikte burada kendi bağımsızlıklarını ilan ettiler (İbn İzârî, 1948, s. 210). İlk iş olarak da başkenti Fas yakınlarındaki Voliblis'e taşıdılar. Daha sonra bu bölgeye Berberî ve Keyravan'dan gelen Arapları yerleştirdiler (Fage vd., 1975, s. 526; Encyclopædia Britannica, 2007). Kurulduktan yaklaşık on yıl sonra Endülüs'te çıkan karışıklık nedeniyle İber Yarımadası'ndaki Arap kabilelerin bazıları Fas topraklarına gelmiştir. Bölgede yaşayan Hıristiyan ve Yahudilerle birlikte şehir IX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde kozmopolit bir yapıya sahip olmuştur (Le Tourneau, 1949, s. 39). Fas şehri, sulak bir bölgede kurulduğundan İdrîsîler döneminden itibaren çok büyük gelişmeler göstermiştir. En başta değirmenler, suyun toprağın bölgede verimliliğini artırmıştır. Bu değirmenler vasıtasıyla şehrin bulunduğu bölgeye sular dağıtılmıştır. Hatta bu değirmenler, şehrin deniz kenarında olmamasına rağmen ticaretin gelişmesine yardımcı olmuştur (Harekât, 1995, XV, s. 202; İbn İzârî, 1948, s. 211).

X. yüzyılın başında İdrîsîler için Abbasilerden daha yakın yerde Fâtımî tehlikesi ortaya çıkmıştır. Fâtımîler, İfrikiyye topraklarında kurulduklarında Fas'a hem Endülüs'ten hem de Tunus ve Cezayir'den saldırı tehlikesi ihtimali doğdu. Bu topraklar verimli olduğundan hem Fâtımîler için hem de Endülüs Emevileri için bölgeye sahip olmak değerli bir kazanç olacaktı (Abun-Nasr, 1987, s. 50). Nihayet 960 yılında bölgeye Fâtımîler hâkim oldular. Çok geçmeden 973 yılında Emeviler bölgeye hâkim olurken daha sonra bölgede yeni bir güç haline dönüşen Zenateler üstün geldi ve bu sefer Zenâte kabileleri kendi aralarında mücadeleye giriştiler. Zenate kabilelerinin mücadelesi Fas'ta Murabıtların birliği sağlamasına kadar devam etti (Harekât, 1995, XV, s. 200; Le Tourneau, 1949, s. 40). Fas, Murabıtların eline geçtiğinde şehirde çok sayıda değirmen ve hamam olduğu belirtilmiştir (Bekrî, 1911, s. 115).

Murabıtlar 1070 yılında Fas'ı aldıklarında ilk olarak şehri Fas ve al-Aliya olmak üzere ikiye ayıran surları yıktılar. Bunun yerine yeni bir köprü inşa ederek şehrin iki tarafını birleştirmeyi hedeflediler. Daha sonra Fas'a idarî merkezi binası ile Ebul Cünud kapısını yaptılar ve şehre bir garnizon kurdular (Marcos Cobaleda vd., 2018, s. 591). Her ne kadar Murabıtlar başkenti Fas'tan Marekeş'e taşısalar da Fas, Maliki mezhebinin en önemli şehirlerinden biri olmuştur. Bunun yanında verimli topraklarından dolayı Fas'ta ticaret önemini kaybetmemiştir. Büyük değişim içinde olduğu Murabıtlar döneminde Yusuf B. Tâşfîn Fas'ın ikinci kurucusu kabul edilmektedir (Le Tourneau, 1949, s. 40-41). 1145 yılında Muvahhidler, Murabıtları yenerek Fas'ta Muvahhidler dönemi başlattı. Abd'ül-Mumîn Murabıtların yerleştirmiş olduğu halkın karşı çıkmasına rağmen şehirdeki surları yıktı ve burayı ele geçirdiğinde bu surların yerine mukavemeti daha güçlü olan surlar inşa ettirdi (Le Tourneau, 1949, s. 42). Bu surların inşası Yâkub-el-Mansur ve Muhammed el-Nâsır dönemlerini de içine alarak 1204 yılında bitmiştir (Gaillard, 2009, s. 30). Fas'a yeni bir kasbah inşa eden Muvahhidler, XII. yüzyılda 200 bin nüfusu ile dünyanın en büyük şehirlerinden birini kurmuş oldular. Öyle ki 1200 yılına kadar Müslümanlar için en kalabalık şehirler Kahire ve Fas olmuştur (Coatsworth vd., 2015, s. 267). Yaklaşık yüz yıl boyunca Muvahhidlerin elinde kalan Fas, bu dönemde kültür ve medeniyet bakımından dünyanın en önemli şehirlerinden biri olmuştur. Öyle ki bölge hakkında en önemli kaynaklardan birinin müellifi olan Abdülvâhid el-Merrâküşî, Fas'ı görmeye gittiğinde halkının son derece zeki olduğunu ve şehirde bulunan nehirler sayesinde verimlilik açısından şehrin son derece gelişmiş olduğundan bahseder. İdrîsî ise bölgeyi seyahat ettiğinde, şehrin ırmaklarla ikiye ayrıldığını, çevrede çok sayıda değirmen olduğunu evlerin ve sarayların son derece temiz olduğunu belirtmiştir (İdrîsî, 1989, s. 86-87; Çelik, 2018, s. 17). Muvahhidler'den sonra Fas'a bu kez Merînîler hâkim olmuştur. Başkent

Marekeş'ten tekrar Fas'a alınarak şehir âdeti altına çağrı yaşamaya başlamıştır (O'Meara, 2004, s. 17-23). Merînîler, şehrin artan nüfusu nedeniyle Fas'ın yakınlarında başka bir şehir inşa etmeye başladılar. Medinet'ül-Beyza (Fâs'ül-Cedîde) ismiyle kurulan bu yeni şehirde, şehrin idaresi için yeni bir saray, cami, köşk, kışla, darphane ve su kemerleri inşa edildi. Bunların yanında Fas'ta yeni sanat dalları da ortaya çıktı. Süsleme ve mimarî Endülüs'ü örnek alarak çoğalmaya başladı. Çok sayıda medrese inşa edilmiş Karaviyyin cami de yapılarak ilim tahsil etmek isteyenler buraya rağbet göstermiştir (Harekât, 1995, XV, s. 202). Dönemin koşullarına bakıldığında gerek ekonomik bakımdan gerekse kültür ve medeniyet bakımından şehir, son derece gelişmiş olarak değerlendirilebilir. Çünkü bu şehir kurulduğunda henüz Amerika'nın keşfi gerçekleşmemiştir ve dünya o dönem yaşayan insanların gözünde Avrupa, Afrika ve Asya kıtasından ibarettir. Dolayısıyla da şehir her bakımdan bir cazibe merkezi olarak görülüyordu. Şehirdeki mimari eserlerin en önemlileri şunlardır:

3.3.1.Endülüs Camii

İdrîsîler dönemi camilerindedir. Tarih boyunca birçok âlim, düşünür, felsefeci yetiştirmiş bir yerdir (Hillenbrand, 1994, s. 240).

3.3.2.Câmi'ül Fâtıma

İsmi daha sonra Karaviyyin olarak değiştirilen caminin yapımına İdrîsîler döneminde başlanmıştır. Fas'ın en önemli mimari yapılarından olan cami, Murabıtlar döneminde son halini almış ve özellikle Merînîler döneminde birçok âlimin yetişmesine hizmet etmiştir (Harekât, 1995, V, s. 201).

3.3.3.El-Hamra Camii

Merînîler dönemi yapılarından olup diğer yapılan camilerle benzer özellikler göstermektedir (Marçais, 1954, s. 268). Lellâ Zehr ve Lellâ Garîbe camileri yine Merînîler döneminin önemli eserlerindedir (Harekât, 1995, s. 202).

3.3.4.Şehir Kapıları

Muvahhidler döneminde Babû Mahruk ve Babû Cîse kapıları inşa edilmiştir. Merînîler döneminde ise Fas'ın genişlemesiyle yeni kurulan yerinde yapılan Bâbüssemmârîn, Bâbüddekâkîn ve Bâbülmahzen kapıları günümüze kadar ulaşmıştır (Le Tourneau, 1949, s. 43; Harekât, 1995, s. 202).

3.3.5.Saffârin Medresesi

Merînîler döneminde inşa edilen ilk medresedir. 1271 yılında Sultan Ebu Yusuf tarafından yapılmıştır. Maliki mezhebine ait öğretilerin paylaşıldığı en önemli medresedir (Kubisch, 2011, s. 312).

3.3.6. Attârî Medresesi

Merînîler döneminde II. Ebû Said tarafından 1323-1325 arasında inşa edilmiştir. Kurulduktan sonra bu medresede İslam hukuku ve İslamî ilimler öğretilmiştir (Marçais, 1954, s. 288; Bloom, 2020, s. 291).

3.3.7. Misbâhiyye Medresesi

1330-1351 yılları arasında Merînîler tarafından yapılmıştır. Almeria'dan getirilen beyaz mermerlerle kaplanmıştır. Bu yüzden bu medreseye مدرسة الرخام (Mermer Okulu) denilmiştir (Mezzine, 2021, s. 10).

3.3.8. Ebû İnânîyye Medresesi

Merînî sultanı Ebû İnân Fâris tarafından inşa edilmiştir. Ebû İnân Fâris medresenin yanında mescit, sebil, zaviye, hamam da yaptırmıştır (Ceran, 2013, s. 237). Fas şehrinde Sa'dilerden kalan iki burç günümüze kadar ulaşmıştır. XVI. yüzyılda burada hüküm süren Filâlîler'den ise çok sayıda medrese, mezarlık ve cami günümüze kadar ulaşmıştır. Fas şehri bugün UNESCO tarafından milletlerarası tarihi şehir statüsündedir.

3.4. Merakeş

Şehrin kuruluşunun ilk aşaması yaklaşık 1070 yılında Murabıtlar sultanı Ebû Bekir B. Ömer zamanında gerçekleşmiştir. Yusuf B. Tâşfîn zamanında ise kuruluş aşaması tamamlanmış ve şehir Murabıtların başkenti yapılmıştır (Rezûk, 2004, s. 166-168; Bekrî, 1911, s. 153-154). Şehrin ismiyle ilgili değişik rivayetler bulunmaktadır. Bunların birisi Berberîler tarafından verilen "Allah'ın ülkesi" diye Türkçeye çevirebileceğimiz isimdir (Nanjira, 2010, s. 208). Bir diğer rivayet ise şehrin isminin "Kuş Krallarının ülkesi" olarak Karaviyyin Medresesindeki yazılı metinlerde geçtiğidir (Searight, 1999, s. 378). Murabıtlar döneminde yapılan surlar nedeniyle de şehre "Kızıl Şehir" unvanı da verilmiştir (Rogerson & Lavington, 2004, s. 11). Murabıtlar, Merakeş'i başkent yaptıktan sonra tıpkı Fas gibi şehri geliştirmek için çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bunun için ilk olarak Endülüslü İbn Rüşd'ün tavsiyesiyle şehrin ortasına büyük bir cami ve medrese yapılmıştır. Bu medresenin ünü Murabıtlardan sonra da devam etmiş ve Senegal'den Cezayir'den ve Nijerya'dan öğrenciler bu medreseye ilim öğrenmeye gelmiştir. Merakeş, Murabıtlar döneminde aynı zamanda yolların kavşak noktasında olmasından dolayı ticaretin son derece geliştiği bir yerdir. Deri işlemeciliği, bakırcılık, dokumacılık gibi meslekler ticaretten dolayı en çok tercih edilen meslekler olmuştur (Bennison, 2016, s. 177; Bloom & Blair, 2009, s. 188-189; Rezûk, 2004, s. 166). Muvahhidler, Murabıtların zayıfladıkları dönemde ilk olarak 1130 yılında Merakeş'i kuşatsalar da ele geçiremediler. Ancak Abdülmü'min 1147 yılında düzenlediği seferde Merakeş'i almıştır.

Muvahhidler, şehre Endülüs'ten İbn Tufeyl, İbn Zühed gibi çok sayıda âlim getirerek Merakeş'i ilim merkezi yapmak istediler. Kutubiyye Cami gibi şehrin en önemli camisi bu dönemde inşa edilmiştir. Bunun yanında şehirde darüşşifa ve şehrin büyüyen nüfusuna önlem olarak yakınlarında kasaba kurulmuştur (Searight, 1999, s. 378; Bennison, 2016, s. 178; İdrîsî, 1989, s. 233; Hamevî, 1990, s. 111). Merakeş, Merînîler döneminde başkentini Fas'a taşınmasından dolayı arka planda kalan bir şehir olmuştur. Merînîler, imar, ilim, ekonomi gibi faaliyetlerde önceliği Fas'a verdikleri için Merakeş'in gelişimi çok yavaşlamıştır. İnşa edilen İbn Salih cami, Mevâsin çeşmesi ve birkaç medrese dışında Merînîlerin Merakeş'e kazandırdığı bir yapı bulunmamaktadır. Şehrin önemi Merînîler döneminde azaldığından bu dönemde şehir, Merakeş'e yakın yerlerdeki valiler tarafından yönetilmiştir (İdrîsî, 1989, s. 234; Rezûk, 2004, s. 167). 16. yüzyıldan itibaren şehre Sa'diler, XVII. yüzyıldan itibaren Filâlîler hâkim olmuştur. Fransız işgaline sahne olan şehir, günümüzde Fas'ın en çok ziyaret edilen şehirlerindedir. Müslümanlar, bu şehre cami, medrese, sur, saray, türbe gibi çok sayıda mimari eserler kazandırmıştır. Mimari eserlerin yanında şehirde çok sayıda âlim yetişmiş ve bazı âlimler buralarda öğrenci yetiştirmiştir. Şehrin en önemli yapıları ise şu şekildedir:

3.4.1.Kütübiyye Camii

Muvahhidlerin sultanı Abdül-Mü'min tarafından 1147 yılında yapımına başlanan cami Ebû Yusuf el-Mansur döneminde (1184-1199) ancak bitirilebilmiştir. Ebû Yusuf el-Mansur döneminde minaresi eklenmiştir. Caminin minaresi, İslam dünyasının en yüksek minarelerinde biri olup 77 metre uzunluğundadır (Beksaç, 2003, s. 9).

3.4.2.Ali b. Yusuf Medresesi

Merînîler döneminde sultan Ebû'l Hasan el-Merînî zamanında 1297 yılında yapılmıştır. Medresenin camisinde mermer, alçı ve ahşap işçilikleri bulunmaktadır. Yine caminin altında da öğrencilerin çalışmaları için hazırlanmış odalar bulunmaktadır (Ali b. Yusuf Medresesi <https://turkish.aawsat.com>).

3.4.3.Merakeş Kasbah'ı

Şehrin güneyinde kale ve kral sarayını içine alan kısımdan oluşmaktadır. Muvahhidler döneminde Yâkub el-Mansur tarafından yapılmıştır. Günümüze Yâkub el-Mansur tarafından yapılan cami ve "Akna kapısı" ulaşmıştır (Wilboux, 2001, s. 161-162). Merakeş'in en önemli yapılarından biri de türbelerdir. Birçok âlimin mezarları burada bulunmaktadır. "Seb'at'ül-Ricâl" de denilen bu mezarlarda Merakeşli yedi kişi bulunmaktadır. Bunlar Sîdî Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. Ali es-Sanhâcî, Kâdî İyâz, Ahmed b. Ca'fer es-Sebtî, Sîdî Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî, Sîdî Ebû Fâris Abdülazîz et-Tebbâ, Ebû Muhammed Abdullah el-Gazvânî, Sîdî Abdurrahman b. Abdullah es-Süheylî'dir (Rezûk, 2004, s. 168).

3.4.4.Şehir Kapıları ve Surlar

Marekeş surları, şehrin etrafında on dokuz km boyunca uzanmaktadır. İlk olarak Murabitlar döneminde inşa edilmeye başlanmıştır. “Kızıl şehir” unvanının verilmesine sebep olan bu surlar, 20 kapı ve ortalama beş metre yükseklikten oluşmaktadır (Cristiani, 2009, s. 43). Şehirde sekiz tane tarihi kapı bulunmaktadır. Bunlar Bab’el-Hamis (Perşembe Kapısı), Bab’el-Debbah (Tabakhane Kapısı), Bab’ül-Aylan, Bab’el-Ağmet, Bab’el-Robb, Bab’el-Mahzen, Bab’el-Arissa’dır (Wilbaux, 2001, s. 162).

3.4.5.Bahçeler

Merakeş’te çok sayıda bahçe bulunmaktadır. Bu bahçeler genellikle ürün yetiştirmek için kullanılan sulama sistemlerine sahiptir. Muvahhid sultanı Abd’ül-Mümin zamanında “Menara” ve “Agdal” bahçeleri bunların en ünlüleridir (Navarro vd., 2017, s. 23).

3.5.Sicilmase

702 yılında Emevilerin Kuzey Afrika komutanlarından Musa b. Nusâyir’in fethettiği şehir, her ne kadar Roma döneminde kurulduğu söylene de yaygın görüş Sicilmase’yi Müslümanların kurduğu yönündedir. Fetihden yaklaşık elli yıl sonra şehrin temelleri atılmış ve daha sonra surlarla şehrin etrafı çevrilerek Midrarî sultanı el-Miknâsî döneminde kuruluşu tamamlanmıştır. Bu nedenle şehrin isminin Arapça veya bölgede yerel halkın kullandığı dil olan Berberîce olduğu belirtilir (Bekrî, 1911, s. 103; İdrîsî, 1989, s. 60; Çelik, 2018; s. 13).

Midrarîler döneminde başkent yapılan şehir, Mağrip’te altın ticareti güzergâhında kurulmuştur. Midrarîler, 976 yılına kadar şehirde egemenliklerini sürdürmüşlerdir. I. Elyasa döneminde en parlak dönemini yaşayan Midrarîler, Sicilmase’ye camiler, köşkler ve idarî binalar yaptırmışlardır. Şehrin merkezinde yaptırılan “Ulu cami” İslam mimarisinin en güzel örneklerinden birisidir. Üstelik cami bu dönemde Hac adaylarının uğrak yerlerinden biri haline gelmiştir (Harekât, 2005, XXX, s. 14). X. yüzyılın başlarında İfrikiyye topraklarında bulunan Fâtımîler, genişleme politikası izlerken Sicilmase’de bu hedeflerden biri olmuştur. Bu nedenle Sicilmase’yi elinde bulunduran Midrârîler Endülüs Emevileri ile dostane ilişkiler içinde bulunmuşlardır. Ancak Midrârî emirlerinden İbn Vasûl Malikî mezhebine katılarak Abbasi halifeleri adına hutbe okuttu. Bu durum bölgenin iyice karışmasına neden oldu. Fâtımîler ve Endülüs Emevileri bu hutbenin ardından Midrârîlere cephe aldılar. Nihayet 976 yılında Fâtımîler, Midrârîlere son vererek Sicilmase’yi de ele geçirdiler (Ceran, 2009, XXXVII, s. 136-137). İbn Havkal, X. yüzyılda İspanya ve Fas’a düzenlediği seyahatlerinde Sicilmase’nin ticaret yolları üzerinde olmasından dolayı ekonomik olarak büyüdüğünü gözlemlemiş ve Mısır ile Gana arasındaki ticaretin Sicilmase üzerinden yapıldığını belirtmiştir. Gözlemlerinde ticaret

alışverişinde çok yüksek miktarda dinarla ödeme yapıldığını gören İbn Havkal, bu durumu daha önce gezdiği yerlerde görmediğini aktarmıştır (İbn Havkal, 1992, s. 99-100). İbn Havkal'ın aktardığı bu kadar zengin bir şehre hâkim olmak isteyen Murabıtlar 1053'te Sicilmase'yi ele geçirdiler ve burayı askerî üs olarak kullandılar. Şehrin zenginliği bu dönemde de devam etti. Hatta bu dönemde şehirde altın basılan darphaneler bulunuyordu. Şehir Muvahhidlerin eline 1146 yılında geçmiştir. Muvahhidler, Sicilmase'yi güçlendirmek için etrafını kuşatan dağa, kale yapmışlardır. Sicilmase'den geçen ticaretten Muvahhidler de yararlanmışlardır. Sicilmase'nin konumu gereği burada mücadeleler Merînîler ile Muvahhidler arasında da devam etmiştir. 1274 yılında bu kez şehre Merînîler hâkim olmuştur. Ancak çatışma Merînîlerin içinde de devam edince 1362 yılında Sicilmase tek başına emirlik oldu (Ceran, 2009, s. 137). 1352-1353 yıllarında şehri ziyaret eden İbn Batuta şu ifadelerle yer vermiştir:

“Sicilmase'ye ulaştım. Çok güzel bir şehir. Bol miktarda ve kaliteli hurmaya sahiptir. Bu hurmalardan Basra'da da var ancak Sicilmase'nin hurmaları Basra'nın hurmalarından daha kalitelidir. Çin'deki şehirlerde olduğu gibi Sicilmase'de de herkesin meyve bahçesi ve tarlası var. Evleri ise bizim şehirlerimizde olduğu gibi ortada bulunur. Bu yüzden kasabaları çok büyüktür” (Gibb & Beckingham, 1994, s. 894).

Merînîler döneminde başlayan karışıklık sonucu şehirde güvenlik zaafiyeti oluşmaya başladı. Çıkan çatışmalar nedeniyle bölgeye ticaret yapmaya gelen tüccarlar artık gelmez oldu. 1394 yılında şehir ciddi oranda tahrip edildi. Surlar ve mimari eserler harabeye döndü (Ceran, 2009, s. 138). Şehir daha sonra Filâlîler ve Dilâîler dönemlerini geçirse de en parlak dönemini Murabıtlar ve Muvahhidler döneminde görmüştür.

Yukarıda da belirtildiği gibi şehir Merînîler döneminde ciddi tahribata maruz kalmıştır. Bu nedenle şehirde mimari bakımdan günümüze ulaşan eserler çok az sayıdadır. Bunlar şehir kapıları, surlar ve eski şehrin harabelerdir. Bu surlar: Vâdişşürefâ, Kasrugirinfûd, Vâdîzîz ve Rîsânî'dir. Şehir kapılarının isimleri ise; Bâbüşşark, Bâbülgarb, Bâbüssahel, Bâbülfas'dır. Günümüzde arkeolojik kazıların devam ettiği şehirde harabeler gün yüzüne çıkartılmaya devam etmektedir.

3.6.Miknâs

İsmi Berberî kabilelerinin Miknâse kolundan alan şehir, günümüzde Fas'ın kuzeyinde Murabıtlar tarafından X. yüzyılda kurulmuştur. (Bloom & Blair, 2009, s. 475-476). Miknâsa kabilesi, Miknâs'ın bulunduğu bu bölgeye gelerek köylere yerleştiler. Bu köyler daha sonra birleşerek Miknâs şehrini oluşturdu. Murabıtlar, Miknâs hâkimine şehri teslim etmesi için haber gönderdikten sonra buna karşı çıkılması üzerine şehir, Miknâs'a sefer düzenlenmesiyle Murabıtların eline geçmiştir. Murabıtlar döneminde şehir, cami, hamam ve su kanallarıyla hem

ekonomik hem de mimari olarak gelişmeye başlamıştır (Kavas, 2020, XXX, s. 50-52). Muvahhidler XII. yüzyılda uzun bir kuşatmanın ardından şehri ele geçirdiler. Ancak Miknâs'ı alırken şehre çok büyük hasar verdiler. Öyle ki büyük bir direniş gösteren halkın tüm mallarını yağmaladılar ve kışlada bulunan bütün askerleri öldürdüler. Muvahhid Sultanı Muhammed el-Nâsır ilk iş olarak şehri tekrar inşa etti. Bunun için ilk olarak büyük bir cami yaptırdı (Bloom, 2020, s. 263-267; Bloom & Blair, 2009, s. 475; Kavas, 2020, XXX, s. 50-52). Miknâs'a, Muvahhidler döneminin ardından şehirde daha iyi bir düzeni inşa eden Merînîler hâkim olmuştur. Yâkub b. Abdülhâk 1276 yılında şehre cami yaptırmıştır. Endülüs'ten göç ederek gelen çok sayıda Müslüman buraya gelerek yerleşmiştir. Bununla birlikte şehre camiler, hamamlar, medreseler yapan Merînîler, her bakımdan şehri kalkındırmaya çalışmıştır (Bloom & Blair, 2009, s. 476; Touri vd., 2010, s. 50). XV. yüzyılın sonlarından itibaren şehre ilk olarak Vattâsîler, daha sonra Sa'diler ve XVII. yüzyılda şehrin en parlak dönemi olan Filâlîler hâkim olmuştur. Osmanlı Devleti, Cezayir'e hâkim olduğu zaman Miknâs'ın iç işleriyle ilgilenmiştir. Günümüzde şehre kapılarından dolayı "güzel kapılı başkent merkezi", yolların kesiştiği bir noktada bulunmasından dolayı "Fas'ın buluşma yeri", minare sayısından çok olmasından dolayı "yüz minareli şehir" gibi unvanlar verilmiştir. Miknâs'a kuruluş döneminde Merînîler çok sayıda eser bırakmıştır. Bunlardan birkaçına değinilecektir.

3.6.1.Ebû İnaniye Medresesi

Sultan Ebû Hasan tarafından 1336 yılında yaptırılmıştır. Bu medresenin yanı sıra Ebû Hasan Şuhud ve Kadi Medreselerini de yaptırmıştır (Touri vd., 201, s. 52).

3.6.2.Lala Alevi Camii

1276 yılınca kasbah cami olarak inşa edilen yapı, Aleviler zamanında XVII. yüzyılda Kral camiine dönüştürülmüştür. Şehrin güneyinde yer alan cami Miknâsın en büyük camisidir (El-Hammar, 2017, s. 255). Medresetü'l-Attârîn, Medresetü'l-Filâle, Medresetü'l-Cedîde medreseleri ile Süveyka hamamları Merînîler döneminin önemli eserlerindedir.

Miknâs, ünlü âlim ve tarihçiler de yetiştirmiş bir şehirdir. İbn Gâzî, İbnü'l-Ayyâşî, Ebû Hâmid el-Arabî b. Muhammed, Ebû Abdullah Muhammed b. Osman ve İbn Zeydân el-Hasenî Miknâs bunlardan bazılarıdır (Kavas, 2020, XXX, s. 52).

3.7.Mehdiye

Başkent Rabat'ın kuzeydoğusunda Sebû Irmağının kıyısında kurulan şehir ile ilgili ilk bilgiler M.Ö. V. yüzyılda Fenikeliler ve Kartacalıların şehre hâkim olduğu yönünde olsa da bu bilgiler kesin değildir. Arap tarihçileri şehrin X. yüzyılda Benî İfren kabilesi tarafından kurulduğunu aktarır. Buna göre şehir 938 yılında kurulmuştur (el-Hamevî, 1990, V, s. 229).

Şehrin isminin bazı kaynaklarda yakınında bulunan ormandan dolayı “Mamure” şeklinde söylendiği de bilinmektedir. XII. yüzyılda Muvahhid sultanı el-Kûmî'nin, burada yeni bir şehir kurduğundan bahsedilir. El-Kûmî, ticaretin canlanması ve Avrupa'dan tüccar çekebilmek için şehre tersane kurduğunu belirtmiştir. Şehir bu tersane sayesinde gelişme göstermiştir. Merînîler dönemi ile ilgili bilgiler sınırlı olup Sa'diler bölgeye hâkim olduğunda Müslümanlar Endülüs'ü terk ederken yerleşmek için rotalardan biri de Mehdiye şehri olmuştur (Kavas, 2003, XXVIII, s. 386-387). XV. yüzyıldan itibaren Portekiz ve İspanyol saldırılarına maruz kalan şehir XX. yüzyılda Fransız işgaline sahne olmuştur. Şehir ile ilgili bilgiler bu saldırılar ve işgal sonrası son derece sınırlı kalmıştır. Günümüzde XV. ve XVI. yüzyıllardan kalma camiler hamamlar bulunan ve halen Fas eyaletinin küçük bir kasabası şeklinde olan şehirde balıkçılık ve taşımacılık yapmak için önemli bir liman vardır.

3.8.Belyûneş

Arapça Belyûneş (Benyûneş), Portekizce Bulhoes, İspanyolca Bullones olan şehri ismi Latince Bunyôlex (Üzüm bağı)'den türemiştir. Cebelitarık Boğazı'nın yakınlarındaki dar bir vadi içine bölgeye Endülüs fetihleri için gelen Müslümanlar tarafından kurulmuştur. Endülüs Emevileri döneminde yapılan saray ve Akdeniz kıyısındaki kale ile şehrin önemi artmıştır. XI. yüzyılda verimli toprakları ile nüfusu artan şehir, yaklaşık yedi km yakınında bulunan ve Cebelitarık Boğazı'nın Akdeniz'e açılan kesiminde yer alan Sebte ile stratejik bakımdan daha da önemli hale gelmiştir (Abdürrahîm B. Hâdde, 1992, V, s. 428; el Hamevî, 1990, I, s. 493). Merînîler döneminde en parlak zamanını yaşayan şehir, binaları, bahçeleri ve su kaynakları ile Müslümanlar için önemli bir yazlık yeri haline gelmiştir. Bu özelliği sayesinde zenginlerin piknik yapmak için uğradıkları bir şehir konumuna gelmiştir.

Müslümanların bölgede kurmuş olduğu bu şehirlerin yanı sıra özellikle Kuzey Afrika boyunca önemli medeniyet izleri bıraktığı şehirler de bulunmaktadır. Konu gereği her ne kadar Fas şehirlerine odaklanılsa da İslam medeniyetinden izlerin bulunduğu bu şehirler, tıpkı Fas'ta kurulan yukarıda yer alan şehirler gibi benzer özellikler göstermektedir. Şehrin merkezine cami yapılması ve idarî binaların bu camilerin etrafında toplanması bunlar arasında gösterilebilir. Yine Orta Çağ'da ticaret önemli bir unsur olduğundan şehirlerin ekonomik faaliyetlerin yapılabileceği yerlere inşa edilmesi Müslümanların şehir kurarken dikkat ettiği bir durum olmuştur.

4. Müslüman Fetihlerinden Önce Kurulan Fas'taki Şehirler

Müslümanlar, fetihlerden sonra Fas, Cezayir, Endülüs topraklarında kendisinden önce kurulan şehirlere de rastlamışlardır. Bu şehirler, Müslümanlar ele geçirdikten sonra önemli değişiklikler geçirmişlerdir. İşte Fas'ta kurulan Tanca, Sebte ve Tıtvân gibi şehirler bunlar

arasında gösterilebilir. Çalışmanın bu bölümünde kısaca Fas'ta kurulan bu şehirlerin Müslümanlar fethettikten sonra uğradığı değişikliklere kısaca göz atılacaktır.

4.1.Tanca

Fenikeliler tarafından M.Ö. 800'lü yıllarda ticaret odaklı kurulan bir şehirdir. Kartaca, Vandal ve Bizans hâkimiyetinden sonra Endülüs fetihleri zamanında Müslümanların eline geçmiştir. Müslümanlar, şehrin Fas'ın İspanya'ya en yakın yer olmasından dolayı, şehri Endülüs seferleri için kullanmıştır. Daha sonra İdrîsîler, Murabıtlar ve Muvahhidlerin hâkimiyetinde kalan şehir, günümüzde Fas ile İspanya arasında sınır konumunda bulunmaktadır. Yaklaşık iki km uzunluğunda surlara sahip olan şehir, aynı zamanda ünlü Orta Çağ seyyahı İbn Battuta'nın mezarının bulunduğu yerdir. İbn Battuta'nın kisvesi olan "Tancî" bu şehirden gelmektedir. Yine İslami ilimlerde dersler veren Muhammed Tancî de Tanca asıllıdır (Özkuyumcu, 2010, XXXIX, s. 560-562).

4.2.Septe

Günümüzde İspanya'nın hâkimiyetinde olan şehir, Fas'ın kuzeyinde Akdeniz kıyısında olup İspanyolcaya "Ceuta" olarak geçen adıyla, M.Ö. Fenikelilerin, Müslüman fetihlerinden önce de Kartaca, Vandal ve Bizans'ın hâkimiyetinde kalmıştır. Müslümanların bölgeyi fethettikleri dönemde Tarık B. Ziyad, Septe'yi İspanya'ya geçmek amacıyla kullanmıştır. Müslüman hâkimiyetinde Murabıtlar, Muvahhidler ve Merînîler dönemini yaşayan şehir, Sa'diler ve Alevi Hanedanlığı dönemini geçirerek İspanya ve Fas arasında günümüzde hala devam eden anlaşmazlıklara neden olmuştur. Şehir, Müslümanların fethinden sonra ilmî ve ticari açıdan gelişmeler göstermiştir. Çok sayıda âlimin yetiştiği Septe'de Merînîler döneminden kalan darphaneler, medreseler, çok sayıda cami, kapılar, değirmenler bulunmakla beraber şehri çevreleyen surların kalıntıları günümüze kadar ulaşmıştır (Ceran, 2009, XXXVI, s. 258-260).

4.3.Tıtvân

Fas'ın kuzeyinde bulunan şehir, M.Ö. III. yüzyılda Kartacalıların ticaret merkezi olarak kurulmuştur. İdrîsîler dönemiyle birlikte Müslüman kaynaklarına dâhil edilen şehir, suyu, değirmenleri ve surları ile ünlüdür. X. yüzyılın ikinci yarısında Endülüs hâkimiyetine girmiş daha sonra Murabıtlar, Muvahhidler ve Merînîler döneminde son derece korunaklı bir hale gelmiştir. Gırnata'nın düşüşünden sonra çok sayıda Müslüman göç ederek buraya yerleşmiştir. Şehrin tarihî bölgesinde şehri çeviren beş km uzunluğunda sur günümüze kadar ulaşmıştır. Tarihî binaları ve süslemeleriyle dünya kültür miras listesine girmiştir (Özkuyumcu, 2012, XXXXI, s. 122-123).

Sonuç

Müslümanların fetih hareketleri ilk olarak Hz. Ömer dönemiyle başlamıştır. Sekizinci yüzyılın başına gelindiğinde ise Kuzey Afrika, Filistin, Suriye ve Irak topraklarının önemli bir kısmı Müslümanların hâkimiyetine girmiştir. Afrika'nın en batısında bulunan ve "Mağrip" olarak adlandırılan Fas da Kuzey Afrika fetihleri sırasında Müslümanlara geçmiştir. Müslümanlar gittikleri yerlere hem İslam medeniyetini götürmüş hem de ele geçirdikleri yerleri ekonomik, sosyal bakımdan değerlendirmeye çalışmışlardır. İşte Fas da Müslümanlar tarafından ele geçirilip değerlendirilen ülkelerden olmuştur. Müslümanların fethettikleri topraklarda ilk yaptıkları şeylerden birisi de camiler ve idari binaların yanı sıra ekonomiye katkıda bulunmak için tersaneler, köprüler, değirmenler, su kanalları yapmak olmuştur. Fas'ta Müslümanlar tarafından kurulan Rabat, Marekeş, Casablanca gibi şehirler bu yapıların çok sayıda bulunduğu yerlerdir. Tarihe baktığımızda şehirler kurulurken birkaç faktör göz önünde bulundurulmuştur. Bunlar güvenlik, ekonomi, kültür gibi başlıklar altında sıralanabilir. Müslümanlar da Fas'ı aldıklarında bu faktörlere dikkat etmişlerdir. Kaleler, surlar inşa ederek şehirlerin güvenliğini sağlarken ticaret yolları üzerinde şehirler kurarak ekonomik olarak rahat bir hayat sürdürmeyi hedeflemişlerdir. İşte Fas ve Sicilmase gibi şehirler bunların en açık örnekleridir. Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda Müslümanların Fas'ta kurdukları şehirler, İslam medeniyetinin en güzel örneklerini barındırmıştır. Burada dikkat edilmesi gereken bir diğer husus ta Müslümanlardan önce kurulan şehirlerin fethedildikten sonra geçirmiş oldukları değişimlerdir. Tanca, Tıtvân, Sebte gibi şehirler, İslam medeniyetinden en güzel örneklerini barındıran şehirlerdir. Sonuç olarak Fas'ta kurulan şehirlerin incelendiği bu çalışma kurulan şehirlerin İslam medeniyetine katkılarını göstermesi bakımından kıymetlidir.

Kaynaklar

Abun-Nasr, J. (1987). *A history of the Maghrib in the Islamic period*, Cambridge University Press.

Bekrî, Abdullah b. Abdülazîz b. Muhammed Ebû Ubeyd el (1911). *el-Mugrib fi zikri bilâdi İfrikıyye ve'l-Magrib min Kitâbi'l-Mesalik ve'l-Memâlik*. (thk. M. G. De Slane). Typographie Adolphe Jourdan.

Beksaç, E. (2003). Kütübiyye Camii. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. XXVII. s. 9). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Bennison, A. K. (2016). *The Almoravid and Almohad Empires*. Edinburgh University Press.

Bigon, L. (2016). *Place Names in Africa: Colonial Urban Legacies*. Entangled Histories. Springer.

Bloom, J. M. & Blair, S. (2009). *The Grove Encyclopedia of Islamic Art and Architecture*. Oxford University Press.

Bloom, J. M. & Blair, S. S. (2009). Meknes, *The Grove Encyclopedia of Islamic Art and Architecture*. (pp. 475–476). Oxford University Press.

Bloom, J. M. (2020). *Architecture of the Islamic West: North Africa and the Iberian Peninsula, 700–1800*. Yale University Press.

Ceran, İ. (2009). Sebte. İçinde. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. XXXVI. ss. 258-260). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Ceran, İ. (2013). Merînîler Devleti. *International Journal of Social Science*, 6 (2), 223-268).

Coatsworth, J., Cole, J., Hanagan, M. P., Perdue, P. C., Tilly, C., Tilly, L. (2015). *Global Connections*, Cambridge University Press.

Cristiani, K. (2009). *Frommer's Marrakech Day by Day*. published by Wiley.

Çelik, A. (2018). *Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171)*. TTK Yayınları.

Dahiru, Y. (1981). Morocco in the Sixteenth Century: Problems and Patterns of African Foreign Policy. *Ibadan History Series, Harlow: Longman*. (C. LII. S. 4). Cambridge University Press.

El-Hamevî, Y. (1990). Mu'cemu'l-Büldân. (Thk. Ferîd Abdulaziz el-Cündî). Beyrut, (Trz.).

El-Khammar, A. (2017). La mosquée de Lalla Awda à Meknès: Histoire, architecture et mobilier en bois. *Hespéris-Tamuda*, V. LII (3), 255–275.

Encyclopedia Britannica, <https://www.britannica.com/place/Casablanca-Morocco>

Fage, J. D., Clark, D. J. & Oliver, R. (1975). *The Cambridge History of Africa*. Cambridge University Press.

Gaillard, H. (2009). *Une ville de l'Islam: Fès*. Harvard University Press.

Gibb, H.A.R. & Beckingham, C.F. (1994). *The Travels of Ibn Battûta*, V. 4. Hakluyt Society Press.

Harekât, İ. (2005). Midrârîler. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. XXX, ss. 14). Türk Diyanet Vakfı Yayınları.

Harekât, İ. (1995). el-Mağrîb. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, (C. XII, ss. 188-189). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Harekât, İ. (1995). Fas. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, (C. XV, ss. 202-204). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

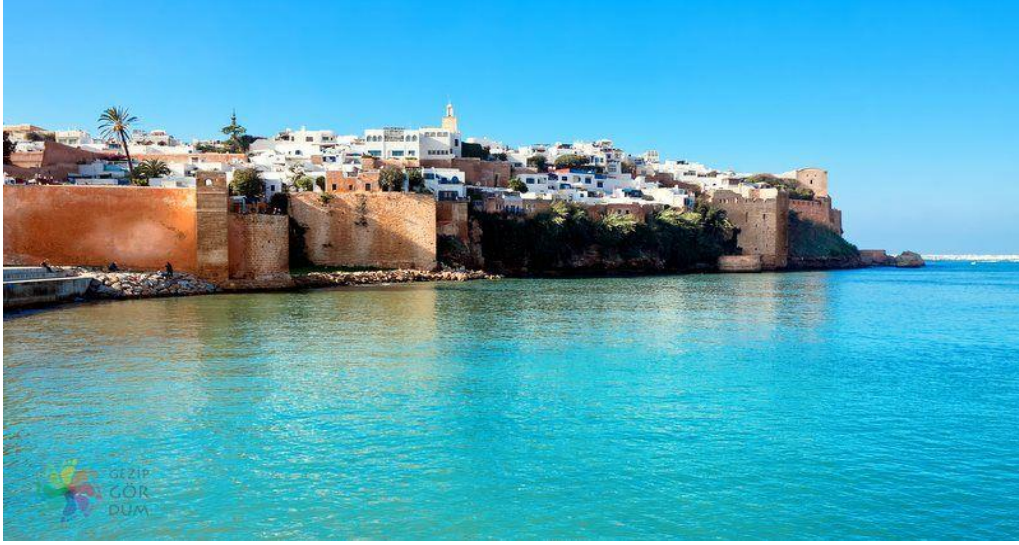
Harekât, İ. (2007). Rabat. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, (C. XXXIV, ss. 374-376). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Hillenbrand, R. (1994). *Islamic Architecture*. Columbia University Publishing.
- İbn Abdülhakem, (1964). *Fütûhu İfrîkiyye ve'l-Endelüs*. (nşr. Abdullah Enîs et-Tabbâ'). Beyrut.
- İbn Havkal, (1992). *Sûretü'l-Arz*. (nşr. J.H. Kramers). Leiden.
- İbn İzârî el-Merrâküşî, (1948). *el-Beyânü'l-muğrib fi aḥbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, (nşr. R. Dozy), (C. I). Leiden.
- İdrîsî. (1989). *Nüzhet el-müştâk fi ihtirâk el-âfâk*. (nşr. Âlemü'l-Kütüb).
- Janet L. Abu-Lughod (1980). *Rabat: Urban Apartheid in Morocco*. Princeton University Press.
- Kavas, A. (2020). Mehdiye. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. XXVIII, ss. 386-387). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kavas, A. (2020). Miknâs. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. XXX, ss. 50-52). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kohn, G. C. (1999). *Dictionary of Wars (Revised Edition)*. Fitzroy Dearborn Publishers.
- Köprülü, M. F. (2014). *İslam Medeniyeti Tarihi*. Alfa Yayınları.
- Kubisch, N. (2011). Maghreb - Architecture. In Hattstein, Markus; Delius, Peter (eds.). *Islam: Art and Architecture*. (pp. 312–313). h.f.ullmann.
- Lapidus, İ. M. (2013). İslâm Toplumları Tarihi. (C.I). *Hz. Muhammed'den 19. Yüzyıla* (Çev. Y. Aktay). İletişim Yayınları.
- Le Tourneau, R. (1949). *Fès avant le protectorat: étude économique et sociale d'une ville de l'occident musulman*. Société Marocaine de Librairie et d'Édition.
- Marcos Cobaleda, M. & Villalba Sola, D. (2018). Transformations in medieval Fez: Almoravid hydraulic system and changes in the Almohad walls. *The Journal of North African Studies*, 23 (4), 591–623.
- Marçais, G. (1913). *Les arabes en Berbérie du XIe au XIVe siècle*. E. Leroux.
- Marçais, G. (1954). *L'architecture musulmane d'Occident*. Arts et métiers graphiques.
- Meriç, S. (2020). *Bir Seyyahın Yol Hikâyeleri*. TDV Yayınları.
- Mezzine, M. (2021). Misbahiya Madrasa. *Discover Islamic Art, Museum With No Frontiers*.
- Nanjira, D. D. (2010). *African Foreign Policy and Diplomacy From Antiquity to the 21st Century*. Praeger Publishing.

- Navarro, J., Garrido, F., & Almela, Í. (2017). The Agdal of Marrakesh (twelfth to twentieth centuries): an agricultural space for caliphs and sultans. Part 1: history. *Muqarnas Online*, 34 (1), 23-42.
- O'Meara, S. M. (2004). *An Architectural Investigation of Marinid and Wattasid Fes Medina (674–961/1276–1554) in Terms of Gender, Legend, and Law* [PhD Thesis, University of Leeds Publishing].
- Özkuyumcu, N. (2010). Tanca. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. XXXIX. ss. 560-562). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özkuyumcu, N. (2012). Tıtvân. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. XXXXI ss. 122-123). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Parker, R. (1981). *A practical guide to Islamic Monuments in Morocco*. The Baraka Press.
- Rahman, H. U. (1995). *İslam Tarihi Kronolojisi (570-1000)*. Birleşik Yayıncılık.
- Rezuk, M. (1993). Dârülbeyzâ. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. VIII. ss. 516-518). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Rezuk, M. (2004). Merakeş. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. XXIX. ss. 166-168). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Rogerson, B. & Lavington, S. (2004). *Marrakech: The Red City*. Sickle Moon Publishing.
- Sarıçam, İ. & Erşahin, S. (2011). *İslam Medeniyeti Tarihi*. TDV Yayınları.
- Searight, S. (1999). *Maverick Guide to Morocco*. Pelican Publishing.
- Souissi, A. (2013). *History Of Ribat Al-Fath*. Religious Culture Library.
- Terrasse, H. (1952). *History of Morocco*. Éditions Atlantides.
- Touri, A., Benaboud, M., Boujibar El-Khatib, N., Lakhdar, K. Mezzine, M. (2010). *VIII.1 Rabat*. Le Maroc andalou: à la découverte d'un art de vivre (2 ed.). Ministère des Affaires Culturelles du Royaume du Maroc & Museum With No Frontiers.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1998). *Osmanlı Tarihi*. (C. II/III). TTK Yayınları.
- Wilbaux, Q. (2001). *La médina de Marrakech: Formation des espaces urbains d'une ancienne capitale du Maroc*. published by L'Harmattan.

Ekler

Avdaya Kasbahı (<https://www.istockphoto.comtrfoto>).

Kütübiyye Ceamii (<https://tr.wikipedia.org/>).

Ebu İnaniye Medresesi
(<https://tr.wikipedia.org/>).

Saffarin Medresesi
(<https://en-m-wikipedia-org.t>).

